

Nagy-Csere Áron

Történész a szövegek, a jelentések és az olvasók hálójában

Rainer M. János: *Jelentések hálójában. Antall József és az állambiztonság emberei 1957–1989. 1956-os Intézet, Budapest, 2008.*

Az egyik legelismertebb hazai jelenkortörténész új könyve több szempontból is kiemelkedően fontos munka. A szerző ugyanis a hagyományos politikatörténeti látásmóddal szembemenve nem események „rekonstrukciójára”, illetve biográfiaírásra vállalkozik, hanem a sokak által referenciálisnak gondolt állambiztonsági szövegek dekonstrukciójára tesz elismerésre méltó kísérletet. Ugyanakkor Rainer M. János az első, aki monogafikus igénytel mutatja be ezen iratok konstruált jellegét, valamint kizárólagos forrásként való használatuk korlátait, s ezzel új irányt mutat az állambiztonsági iratokat kutató, a módszertani és elméleti kihívásokat általában figyelmen kívül hagyó történészeknek.

Mielőtt rátérnék a szöveg részletes elemzésére, szeretném felhívni az olvasó figyelmét egy látszólag formai elemre, amely azonban központi jelentőséggel bír. Mivel ez az elem világosan érzékelteti a szerző történelmi látásmódját, ezért korántsem tekinthető pusztán apró tipográfiai fogásnak. Az állambiztonsági iratok termelői által a hálózati munka során használt fedőnevek ugyanis a szöveg többi részétől eltérően sötét színnel szedettek, ami arra utal, hogy Rainer a *szövegbeli* hálózati személyeket nem tartja azonosnak az így megnevezett *valódi* személyekkel. Mindebből persze az is következik, hogy az ügynöki jelentések szövegét (mint szűk értelemben vett narratív forrást) is konstrukciónak kell tekinteni, ám Rainer ezeket a textusokat már nem különíti el ilyen jól láthatóan (idézőjelet használ), sőt finoman beleszövi saját szövegébe.

Érdeemes összevetni Rainer M. János történetírói eljárását az Esterházy Péter széles körben ismert regényében, a *Javított kiadásban* megfigyelhető írói módszerrel. A *Javított kiadásban* – a megkülönböztetést szolgáló – a jelentések rozsdabarna színükkel kiemelkednek a szövegtestből. Ugyanakkor az irodalmár Dobos István rámutat arra, milyen következményekkel járhat, amikor a szerző – akárcsak Rainer – helyenként mégis azonos színnel olvasztja őket saját szövegébe: „a regény textúrájában láthatóvá tett materiális különbség idézett és idéző szöveg között eltűnik, amint más lejegyző rendszerbe [...] kerül át. Nem a szubjektum akarától függ tehát, hogy az apa és fiú szövege az olvasó újramondásában egymásba szövődik, hanem magának a nyelvi »anyagnak« a tulajdonságaiból következik. Az ügynöki jelentés olvashatóvá tétele az elbeszélő részéről áthelyezések sorozatát igényli, mely elsődlegesen fordításként nyilvánul meg különböző nyelvi világok között. E köztes értelmezői helyzet példaként a tartótisztek értékeléseit kísérő elbeszélő magyarázatai említhetők. [...] A *Javított kiadásban* a szó szoros értelmében látni való, hogy korántsem ugyanúgy fejti ki hatását az ügynöki jelentés, mondhatni másként jelent az olvasás eltérő távlatának függvényében. Jelen értelmezés felvetése szerint valójában az önéletírásba helyezett szövegek mediális működésének vezérlésében érvényesül másik szabályrendszer, ha a jelentést a tartó tiszt, a megfigyelt személy, a történelmi értekezésre vállalkozó vagy az önéletrajzi elbeszélő hasznosítja. [...] Mi a szöveg mediális átalakulásának mélyebb jelentősége a *Javított kiadásban*? A regény kétféle írásképének látható különbsége eltörlődik az új materiális játéktérben, s ennek következtében hozzáférhetlenné válnak az ügynöki jelentések. Eltűnnek az olvasó szeme elől a szó betű szerinti értelmében.”¹

Dobos értelmezése alapján tehát akár azt is kijelenthetjük, hogy ez esetben – a nyelvi anyag tulajdonságaiból következően – az *irodalmi* szövegből könnyebben „hozzáférhetőek” az ügynöki jelentések, mint a *történetiből*. Ugyanakkor felmerül a kérdés, vajon mi is tulajdonképpen a történész feladata, ha van neki ilyen egyáltalán. A konstruált forrásokat „minél hívebben” „hozzáférhetővé tenni” (bár természetesen már önmagában a szöveg kiválasztása, megvágása, szerkesztése is önkényes értelmező tevékenység)², vagy inkább – újabb konstrukciókat létrehozva – értelmezni azokat? Jelen esetben jómagam az utóbbi eljárásnak, a szűk értelemben vett interpretáció (vagyis

maga az ún. történeti forrás) tág értelemben vett interpretációjának, azaz Rainer M. Jánosnak a pártján állok, mivel ízlésem szerint ő tetszetősebb, érdekesebb narratíva megalkotására képes, mint az állambiztonsági szövegek szerzői.

Azonban az ügynöki jelentések számos más problémát is felvetnek. A szerzőség megállapításának és jelentőségének, a szerző megnevezésének és a jelentések referencialitásának kérdésével kapcsolatban Rainer a következő álláspontra helyezkedik: „Hogy ki a jelentés szerzője, több értelemben bizonytalan. X. elbeszéléséből a vele beszélgető Y. mint Z. fedőnevű hálózati személy leírást készít. X. a közléseit Y-nak szánja, anélkül, hogy annak Z. mivoltával tisztában lenne – ő azonban a leírás elkészítésekor, továbbításakor, esetleges kiegészítése, végső formába öntése során Z-ként gondolkodik és cselekszik. Ám Y./Z. (kettős vagy éppen hasadt) személyisége sem egyértelmű ahhoz, hogy a keletkezett szöveg szerzőjeként tekintsünk rá. [Rainer lábjegyzetben hozzáteszi: Nem beszélve arról a gyakori esetről, amikor Y./Z. képletéből csupán Z. megfogható, mert Y. azonosíthatatlan.] A jelentést »szerzője« írja le (leggyakrabban kézírással), de a jelentés nem csupán X-szel való diskurzusáról keletkezett. Amikor ez a beszélgetés jelentéssé válik, egy másik diskurzus része lesz, a hálózati ember és az intézmény, az állambiztonsági szervezet közötti kommunikáció lenyomata. A jelentő szövege – még mielőtt voltaképpen tárgyáról bármit mondana – előzetes formai és tartalmi kritériumok határai közé szorul. A jelentőt kiképezték, területére nézve eligazították, konkrét feladatát hosszabb távra meghatározták, az egyes találkozók során részletes utasításokat (rövid távra érvényes feladatokat) kapott. A jelentés tehát szinte adott. Legfeljebb apró (s csak néha nagyobb) részleteiben árnyal egy létező képet, leginkább argumentumokat szolgáltat hozzá. S mire a kép? [...] Az információk rövid távon többnyire a szervezetben keletkezett, már rögzült vélemények, meggyőződések igazolására szolgálnak. Olyan dolgok verifikálására, amiket az állambiztonsági szervezet tudott.” (16–17.)

Rainer szerint tehát az ügynöki hálózat működtetése elsősorban (foucault-i értelemben vett) felügyeleti szempontokat szolgált, célja nem a „valóság feltárása” volt, mint azt sokan gondolják. (Pedig már Virág elvtárs is megmondta: „Mi úgyis tudunk mindent.”³) Annál meglepőbb, hogy néhány oldallal korábban maga Rainer mond ellent saját meggyőződésének, amikor kijelenti: „A szövegek születésének alapvető motívuma az volt, hogy az intézmény tudni akarta, miként vélekednek a megfigyelték életük legtágabb körű rendszeréről: a politikai rendszerről, amelyben éltek.” (14.) Ugyanakkor Rainer – a posztstrukturalizmus, a kultúratudományok és az újhistorizmus szubjektumkritikáját figyelmen kívül hagyva – nem tud szabadulni a felhasznált szövegek szerzőinek, valamint az ezen szövegek szereplőinek a kilétét mindenáron felfedni akaró történész régi vágyától sem. Nem tudja megállni, hogy ne nevezze meg „társszerzőit”, amivel nyilvánvalóan textusának – Roland Barthes kifejezésével élve – „valóságát” kívánja erősíteni. Érvéle során Rév István gondolatát idézi, miszerint „egy történeti mű szakmai hiteléért – többek között – valóságos, vagyis valódi nevükön szereplő, forrásokban fellelhető, azonosítható szereplők szavatolnak.” (21.) Rainer ehhez a következőt fűzi hozzá: „Mivel ezzel egyetértek, Antall történetének szereplőit minden esetben megnevezem.” (21.) Meglátásom szerint azonban – ezen referenciális olvasattal szemben – egy mű „szakmai hiteléért” (ha létezik ilyesmi egyáltalán) elsősorban a szöveg narratív koherenciája felel. Magának a referencialitásnak mint a történetírás alapvető paradigmájának az újragondolása ma már könyvtárnyi irodalmat tesz ki, ezek ismertetésére ezért itt nincs mód.

Rainer jogosan teszi fel a kérdést: „egyáltalán mi tudható meg az állambiztonság irataiból?” (16.) Mélyen egyetértek következő kijelentésével: „Az ügynöknek azt kellett írnia, amit vártak, amit amúgy is tudtak – de úgy, hogy bizonyos elemeiben újdonságnak hasson mégis. A jelentő – önkéntelenül vagy tudatosan – az állambiztonsági szervezet gondolkodásmódjának, logikájának, perspektíváinak és nyelvének keretei közé szorul. A jelentés, a szöveg struktúrája e keretek közt jön létre, az egyes események és közlések prezentációja rendőri kategóriák használatával történik. A szöveg a jelentés sajátos szituációjának nyelvi lenyomata. A külső világról informál, azt »idézi«, de rendje a szervezeté. A ma távlatából tehát a jelentés sokszorosan torz optikán át láttatja tárgyát. Az állambiztonság iratai leginkább a szervezetről szólnak.” (17–18.) Hasonló

következtetésre jut az általam korábban már idézett Dobos is: „Az ügynöki jelentés többféle értelemben is médiumként viselkedik a közvetítő elbeszélésébe áthelyezve. A másodlagos lejegyzés azt is nyilvánvalóvá teszi, hogy ezek az iratok [...] mindenekelőtt a diktatúra indexei, magyarán okozati kapcsolaton alapuló jelei, s csak másodsorban a történelem alakítói. A *Javított kiadás* elbeszélőjének figyelmét szinte teljesen leköti a nyelv működésének tanulmányozása. Az ügynöki jelentés mint materiális képződmény és mediális termék magát a jelentésképződés tanulmányozását kínálja fel az olvasás számára elsődleges tapasztalatként. A kéziratos ügynöki jelentés [...] felfogható a diktatúra sajátos lejegyzőrendszerének, amelynek három funkciója van: az információ rögzítése, az értelem közvetítése és a jelentések felhasználása. Ezek közül egyiknek a működése sem magától értetődő: »NINCS JÓ (RENDES) JELENTÉS« – összegzi az elbeszélő a tanulságot, aki a jelentéseket írásműként közelíti meg, s megállapítása magára a műfajra értendő. Való igaz, hogy az idézett jelentések döntő részben nem tekinthetők magától értetődően ellenőrizhető adatok, tények, események írott nyelvi reprezentációinak. A közvetítésükre vállalkozó elbeszélőt azért sem foglalkoztatja a megfeleltetés, a referenciális jelentés keresése, hanem elsődlegesen az ügynöki jelentés medialitására és materialitására irányul a figyelme.”⁴

A kötet szerzője deklarálta nem Antall József életrajzának megírására vállalkozik, hanem az állambiztonsági iratok által konstruált Antall-képnek, illetve az állambiztonsági nyelv működésének a bemutatására. Ugyanakkor nagyon valószínű, hogy az olvasók (természetesen a történészeket is ide sorolom) jelentős része a szerző szándéka ellenére egy újabb Antall-életrajzként recipiálja és kanonizálja majd a szöveget. A következőkben ezért azt is vizsgálom, hogy a történeti munkákat (elsősorban a „nagy emberekről” szóló biográfiákat) fogyasztó közönség nyilvánvalóan hagyományos olvasói attitűdjén túl mennyiben járul hozzá ehhez Rainer esetleges következetlensége, illetve az olvasói elvárásoknak való megfelelés kényszere.

Rainer többször is ellentmondásba keveredik, amikor a bevezető részben arra keres magyarázatot, hogy miért érdekelte a két Antall az állambiztonságot. Egyszer azt állítja, hogy „keresztény középosztályi” származásuk miatt számítottak ellenségnek, másszor azt, hogy politikai nézeteik miatt. (21–23.) Ifjabb Antall Józseffel kapcsolatban egy másik fejezetben kijelenti: „A budapesti nyomozók eleve nem a politikusra, inkább a (fiatal) értelmiségire összpontosítottak.” (58.) Rainer az Antallékról szóló szövegek vizsgálata során társadalomtörténeti elemzésre is vállalkozik, az ehhez felhasznált források korlátaira azonban ő maga hívja fel a figyelmet: „A kétezres évek elején elsősorban az érdekelt, mi történt a magyar társadalommal, ezen belül pedig kiváltképpen az egykori »keresztény középosztállyal« 1956 után. [...] Jóllehet már a vizsgálódás kezdetén látszott, hogy a társadalomtörténeti kérdésre ily módon aligha lehetséges választ adni, s ezekből a forrásokból nem konstruálható mégoly sajátos biográfia sem, a munkának – úgy véltem – mégis van társadalomtörténeti és biográfiai horizontja.” (14–15.) Nem érzem meggyőzőnek a Rainer által használt középosztályfogalma(ka)t. Ugyanis átfogó fogalomtörténeti elemzés nélkül bukkan fel a szöveg legkülönbözőbb részeiben a „régii középosztály”, a „régii értelmiség”, a „történelmi középosztály”, a „köztisztviselői középosztály” és a „keresztény középosztály” terminus, ám ezek egymáshoz való viszonyáról sajnos nem esik szó. Amint arra recenziójában Takács Tibor már rámutatott, Rainer feltételez egy nyelven túli, „objektíve létező” társadalmi struktúrát (ez esetben egy osztályt), miközben másutt ő maga mutat rá a társadalmi hovatartozás konstruált voltára.⁵ Mindezek után talán nem jogosulatlan az a feltevés, vajon lehetséges-e így vizsgálni a „keresztény középosztályi” identitást és mentalitást? Meggyőződésem, hogy az állambiztonsági iratok alapján legfeljebb az állambiztonság (ilyen vagy olyan) „középosztállyal” kapcsolatos képzetei vizsgálhatóak.

Teleologikus szemlélettől vezérelve Rainer szükségét érzi (elsősorban idősebb Antall Józsefről szóló) „előtörténetek”, vagyis a két Antall megfigyelése előtti életszakaszok (27–44.) biográfiaszerű elmondásának. Az „előtörténetek” megalkotásához „megkísérli rekonstruálni e minden bizonnyal elveszett környezettanulmány keletkezéstörténetét és szerkezetét.” A szerző így folytatja: „Az állambiztonság biográfiai munkáját az érthetőség, a főszereplő(k) bemutatása céljából – csak itt – olykor történeti-életrajzi elemekkel egészítettem ki. Hasonló adatokat és módszereket ugyanis a

szervezet is használt.” (27.) Érdekes kísérlet egy nem létező (ám egykor minden bizonnyal létezett) szöveg (újra)alkotása, ám ha Rainer nem Antall József élettörténetére kíváncsi, hanem az állambiztonsági szervezet és nyelv működésére, vajon mi szükség van arra, hogy egyéb forrásokból „rekonstruálja” az előbbit?

A kötet második nagy szerkezeti egysége a *Hálózati emberek* címet viseli. A *Szöveg* című alfejezetben Rainer nagyszerűen mutatja be az állambiztonsági hálózat építésének módszereit, a beszerzés különféle taktikáit és az iratképzés rendjét. Senki nem írt még erről ennyire világos és érthető összefoglalást. Ehhez olyan méltatlanul elhanyagolt forrásokat is bevon, mint az állambiztonsági oktatófilmek és elméleti-módszertani háttéranyagok, tanulmányok. (70–76.) A befektetett munkát és időt számba véve Rainer joggal élcelődik a szervek hatékonyságán, illetve inkább annak hiányán (77.), ugyanakkor a bevezető részben maga jelenti ki, hogy az állambiztonság elsősorban felügyelni akart, nem pedig büntetni. (14.) A hatalmas létszámú apparátus bevetése, az elképesztő mennyiségű irat termelése („papírgyár-effektus”) a felügyeleten túl az intézmény saját legitimációját is szolgálta.

Rainer nagy érdeme, hogy számos példával mutat rá arra, hogy az állambiztonság – a közvélekedéssel ellentétben – korántsem volt mindenható szervezet. A legérdekesebb ilyen eset talán az, amikor a szerv még ifjabb Antall József gimnáziumból való áthelyezését sem tudja elintézni. Rainer hatalmas forrásanyagot gyűjtött össze, s egészen kiválóan elemzi az ügynöki jelentéseket és ezek rendőri értékeléseit. Finom humorral beszél el, miként próbálták egyes ügynökök (elsősorban korábbi vezető kispapok) saját céljaikra felhasználni a szervezetet, több-kevesebb sikerrel. Ennek során tartja magát azon kiindulóponthoz, miszerint a jelentések elsősorban az állambiztonság működéséről tudósítanak. A szövegben előrehaladva azonban egyre inkább észrevehető, hogy Rainer arcot akar adni a hálózati személyeknek (a „társzerzőknek”: vagyis az ügynököknek és rendőröknek). A „Kátai György” fedőnéven jelentő „jó barátrol”, Kiss Györgyről például úgy ír helyenként pszichologizáló jellemzést, hogy közben „Kátai” névvel illeti. Azonosítja tehát az állambiztonsági jelentések szerzőjét a „valóságos személlyel”, s közben referenciális forrásként kezeli „Kátai” ismerőseinek visszaemlékezéseit. (154–157.) Ők azonban csak Kiss Györgynek lehettek ismerősei, „Kátainak” nem.

Az életrajzoknál megszokott jellembrázolás máshol is tetten érhető. Idősb Antall Józseffel kapcsolatban például Rainer többször is kiemeli, hogy „megőrizte személyisége egységét.” (263.) „Ami veszélyessé tette, az inkább személyiségének egysége volt, a stílus, ahogyan tette, amit tett – vagy ahogyan valamit nem tett.” (44.) Mindez azért is meglepő, mert a szerző korábban – véleményem szerint nagyon helyesen – Paul Ricoeur-t idézi az „azonosság és őmagaság” problémája kapcsán: „Hogyan maradhatna az én a lehető leghasonlóbb önmagához, hacsak nem úgy, hogy van benne valami szilárd mag, amely mindenféle időbeli változástól mentes. Viszont egész emberi tapasztalatunk az ellen szól, hogy a személyiségnek lenne egy ilyen változhatatlan összetevője. A benső tapasztalásban semmi sem menekül meg a változástól.” (24.)⁶

Rainer M. János – megfogalmazott szándékai ellenére – a *Következtetések* című zárófejezetben azonosítja a két Antallról az állambiztonsági iratok alapján konstruált képet a „valódi” idősb és ifjabb Antall Józseffel, s tanulságokat von le „élettörténeteikből”, magyarázatokat próbál adni döntéseikre, „életútjuk” (az apa és a fiú két útja: „puha-passzív rezisztencia”, illetve „burkolt ellenállás”) alakulására. Ezek a magyarázatok azonban elsősorban a Rainer által vizsgálni kívánt „keresztény középosztály” kapcsolatos sztereotípiákból, illetve ifjabb Antall József rendszerváltás utáni szerepének, politikai és ideológiai megnyilatkozásainak, valamint a miniszterelnökkel kapcsolatos mítoszoknak a múltba való visszavetítéséből, vagyis teleologikus szemléletből táplálkoznak: „A kiválás és a rejtőzködés célja: megmaradni és megőrizni a személyes integritást és politikai feddhetetlenséget arra az időre, amikor a politikai szerepvállalás ismét lehetővé válik.” (263.) „Reményét az idő beteljesítette (neki szinte csodával határos módon sikerült, ami apjának nem), és a rejtőzködést – *tisztán praktikus értelemben* – igazolta.” (264.) „De lehetségesek olyan immanens motívumok is, amelyek nem függték sem rendszertől, sem pillanatnyi konstellációktól. Ilyen a patriotisztikus-vallásérkölcsi alapon nyugvó (köz)szolgálati ethosz. Ilyen a vezetésre való

hivatottság hagyományos tudata, valamifajta kiválasztottságé. Ilyen az önmagában vett karrier felépítésére irányuló vágy, amely mintegy előírja, hogy bizonyos képzettség, tudás, kulturális háttér, családi és tágabb tradíció birtokosa »előrejusson« – bármilyen is a rendszer. Ha miniszteriális tisztviselőként, közíróként, képviselőként nem – akkor ott, ahol lehet: tanárként, könyvtárosként, levéltárosként. Így a hatvanas évek közepétől a fenntartásokon alapuló együttélés mindkét fél számára előnyös társulási formává, afféle határokat kölcsönösen és hallgatólagosan tiszteletben tartó szimbiózissá érett.” (265–266.)

Az általa konstruáltnak tekintett Antall-képet a szerző a gyakorlatban egy szerinte „valóságos”, szerintem inkább csak egy általa elképzelt, valósnak hitt Antall-képhez viszonyítja. Rainer ezáltal saját maga teszi a legtöbbet azért, hogy könyvét – deklarált céljával ellentétben – biográfiaként olvassák: a történész a szövegek, a jelentések és az olvasók hálójában marad. Félreértés ne essék: ebből a hálóból teljesen kikecmeregni még senkinek sem sikerült, a történetírás célja pedig valószínűleg „a küzdés maga”, s Rainer M. János nemes küzdelme igencsak elismerésre méltó.

- ¹ Dobos István: Az értelmezés lezárhatatlansága. Mediális játékterek az önéletírásban (Esterházy Péter: *Javított kiadás*). In: Uő.: *Az én színrevitele. Önéletírás a XX. századi magyar irodalomban*. Balassi Kiadó, Budapest, 2005. 268–269.
- ² Vö. Ricoeur, Paul: Történelem és retorika. In: *Narratívák 4. A történelem poétikája*. Szerk. Thomka Beáta. Kijárat Kiadó, Budapest, 2000. 11–25.
- ³ A tanú (magyar játékfilm, rendezte: Bacsó Péter). 1969.
- ⁴ Dobos: i. m. 267–268.
- ⁵ Takács Tibor: Behálózva – Az állambiztonság és Antall József. *Kommentár*, 2008/5. szám. 100–101. Interneten: http://www.kommentar.info.hu/takacs_tibor-behalozva-az_allambiztonsag_es_antall_jozsef.pdf Utolsó letöltés dátuma: 2009. 01. 19.
- ⁶ Ricoeur, Paul: A narratív azonosság. In: *Narratívák 5. Narratív pszichológia*. Szerk. László János – Thomka Beáta. Budapest, Kijárat, 2001. 15–26. Az idézet helye: 15–16. A személyes identitás fogalmához lásd még: Kovács Éva: Vakmerő tézisek az identitásról. In: *Nemzet a társadalomban*. Szerk. Fedinec Csilla. Teleki László Alapítvány, Budapest, 2004. 221–234. 221–227. Interneten: http://www.szochalo.hu/uploads/media/kovacseva_vakmero_tezisek.pdf Utolsó letöltés dátuma: 2009. 01. 19.